

Ewa Rogowska-Cybulska, Marek Cybulski

Obraz książki w dwu słownikach kaszubszczyzny literackiej : Ramuła i Gołąbka

Acta Cassubiana 11, 116-127

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ewa Rogowska-Cybulska
Marek Cybulski
(Gdańsk)

Obraz książki w dwu słownikach kaszubszczyzny literackiej (Ramułka i Gołąbka)

Wśród licznych funkcji pełnionych przez słowniki języków literackich, zwanych też językami standardowymi lub ogólnymi, znajduje się również – mniej lub bardziej świadome – modelowanie obrazu świata zawartego w tych językach. Funkcja ta ze względu na konieczność doboru i wyboru leksyki oraz metod jej opisu obecna jest we wszystkich słownikach języków literackich, nabiera jednak szczególnego znaczenia w wypadku słowników powstających w toku tworzenia tych języków, gdy języki literackie znajdują się jeszcze na etapie *in statu nascendi*. W słownikach takich – w świetle koncepcji izomorfizmu kultury i języka w planie funkcjonalnym i hierarchicznym (systemowym), sformułowanej przez N.I. Tolstoja i zgodnie z wyróżnionymi przez niego czterema równoległymi układami typu język – kultura: 1. język literacki – kultura elitarna, 2. mowa potoczna – kultura masowa, 3. dialekty, gwary – kultura ludowa, 4. żargony – kultura tradycyjno-profesjonalna¹ – modelowanie obrazu świata towarzyszy bowiem przekształcaniu kultury typu ludowego, obsługiwanej przez gwary (dysponujące tylko dwoma stylami: użytkowym i artystycznym²), w kulturę typu oficjalnego, elitarnego, której językiem jest język standardowy, mający wiele odmian stylistycznych.

W Polsce takim językiem *in statu nascendi* – w ocenie większości badaczy³ – jest obecnie kaszubszczyzna, a jeden ze środków służących tworzeniu jej

¹ N.I. Tolstoj, *Język a kultura (niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, [w:] *Etnolingwistyka* 5, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1992, s. 16.

² J. Bartmiński, *O derywacji stylistycznej. Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*, Lublin, 1977, s. 8.

³ Por. np. E. Breza, *Kształtowanie się kaszubskiego języka literackiego*, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1997, s. 247–256; J. Treder, *Kaszubszczyzna – problemy językoznawców dawniej i dziś*, [w:] *Antropologia Kaszub i Pomorza*, pod red. J. Borzyszkowskiego, Gdańsk 1990, s. 73–104; J. Zieniukowa, *Powstawanie i funkcjonowanie języków literackich małych grup etnicznych* –

odmiany standardowej stanowią od końca XIX wieku słowniki. Do chwili obecnej powstało takich słowników i/lub słowniczków pięć; cztery z nich są słowni(cz)kami przekładowymi kaszubsko-polskimi lub polsko-kaszubskimi, jeden (ostatni) – to słownik w pełni kaszubskojęzyczny.

Pierwszym słownikiem kaszubskiego języka literackiego – choć w leksykografii polskiej uważa się go za słownik gwarowy (o czym świadczy m.in. uczynienie go jednym ze źródeł *Słownika gwar polskich* PAN) – był *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramuła, wydany w roku 1893 w Krakowie nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. Druga część materiałów słownikowych przygotowanych przez Ramuła ukazała się dopiero w 100 lat później⁴. W roku 2003 obie części scalił i opublikował w obecnie obowiązującej ortografii jako słownik praktyczny Jerzy Treder⁵. Koncepcja *Słownika języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Ramuła jako słownika kaszubszczyzny literackiej wyraża się przede wszystkim w ujednoczeniu kaszubskiej ortografii i fleksji oraz w jego niedyferencyjnym charakterze⁶.

Kolejny słownik kaszubszczyzny literackiej wyszedł dopiero w 1960 r. Jest nim *Słowniczek kaszubski* Aleksandra Labudy, który „pomyślany był głównie jako pomoc dla podejmujących pracę na Kaszubach nauczycieli nie-Kaszubów”, przy czym zawierał „również słownictwo w żywej kaszubszczyźnie nie-istniejące, powstałe w kręgu pisarzy skupionych wokół pisma »Zrzesz Kaszëbskô«”⁷. Kontynuację tego słowniczka stanowią tegoż autora kieszonkowy *Słowôrż kaszëbsko-polsczi* w opracowaniu Edwarda Brezy i współoprawny z nim *Słowôrż polsko-kaszëbsczi* w opracowaniu Jerzego Tredera, które ukazały się w Gdańsku w 1980 r. Słownik ten liczy około 10 tys. polskich haseł wyrazowych, przy czym również w tym wypadku autor „do istniejącej leksyki maksymalnie wyróżniającej kaszubszczyznę od słownictwa polskiego oraz do wyrazów zaczerpniętych z utworów literackich dołącza [...] bardzo znaczny zasób słów przez siebie dotworzonych”⁸.

paralele i kontrasty kaszubsko-łużyckie, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc...*, s. 205–216.

⁴ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, cz. II. Praca odznaczona nagrodą Akademii Umiejętności w Krakowie na konkursie im. S.B. Lindego w r. 1898, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków 1993.

⁵ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder według wydań Akademii Umiejętności z roku 1893 i Polskiej Akademii Umiejętności z roku 1993, Gdańsk 2003.

⁶ Por. J. Treder, „*Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*” jako słownik... praktyczny, [w:] S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder według wydań Akademii Umiejętności z roku 1893 i Polskiej Akademii Umiejętności z roku 1993, Gdańsk 2003, s. 7–17.

⁷ H. Popowska-Taborska, *Dzieje kaszubskiej leksykografii*, [w:] też, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996, s. 50.

⁸ Tamże, s. 51.

Czwarty słownik kaszubszczyzny literackiej to dwutomowy, liczący 60 tys. wyrazów *Słownik polsko-kaszubski* Jana Trepczyka, który ukazał się w opracowaniu Jerzego Tredera w 1994 r. W słowniku tym „przy poszczególnych hasłach polskich uderza wielość synonimów kaszubskich”, z których większość „stanowi próbę zastąpienia słów zbieżnych z leksyką ogólnopolską formacjami nowymi, w teje polszczyźnie nie spotykanymi”⁹.

Ostatnim chronologicznie spośród słowników kaszubskiego języka literackiego jest pierwszy kaszubskojęzyczny słownik ortoepiczny: *Kaszëbsczi słowôrz normatiwny* Eugeniusza Gołąbka, który wyszedł w Gdańsku w 2005 r. W 23 tys. artykułów hasłowych zawiera on wyrazy pochodzące z różnych źródeł, o czym autor pisze następująco: „Je òna [kaszëbizna] òpiartô przede wszëtczim na mòwie zapisóny w słowôrzach B. Zëchtë i S. Ramùlta – a téz na zëwi kaszëbiznie, jakã jô znajã »ze slëchù« (dialekt westrzëdnokaszëbsczi, kartëskò-wejherowsczi). Wzbògaconô je òna słowizną z doròbkù Trepczika, Labùdë i jinszëch autorów. Ale [...] na tã »kaszëbiznã zrzeszińską«, gãsto wzbògaconã neologizmama jô ju zdrzã dzys baro kriticzno”¹⁰.

Interesujące wydało nam się odtworzenie wybranego fragmentu obrazu świata utrwalonego na kartach słowników kaszubszczyzny literackiej. Spośród pięciu wymienionych wyżej słowników pełniejsze odtworzenie obrazu świata jest jednak możliwe tylko w wypadku pierwszego¹¹ i ostatniego. Tylko bowiem słowniki Ramùlta i Gołąbka obok wyrazów definiujących leksemy hasłowe podają również przykłady wyrażen i zdań ilustrujących ich użycie, natomiast słowniczi Labudy i słownik Trepczyka zawierają tylko synonimy wyrazów hasłowych.

Przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszym artykule jest zatem fragment obrazu świata zawarty w obu częściach *Słownika języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramùlta, wydanych przez Jerzego Tredera oraz

⁹ Tamże, s. 52–53.

¹⁰ E. Gołąbk, „*Kaszëbsczi słowôrz normatiwny*” w *przërownanim ze słowôrzama A. Labùdë i J. Trepczika. Rozmajitë tipë lëteraczi kaszëbiznë. Ûprocëmmienië sã do mòwny nalecëznë pòlszczi i niemiecczi*, „Acta Cassubiana”, t. 8, Gdańsk 2006, s. 175.

¹¹ Specyfikę obrazu świata kreowanego przez słownik zauważył w odniesieniu do *Słownika języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* Stefana Ramùlta Jerzy Treder: „Cytaty Ramùlta – jak też częściowo dla egzemplifikacji podawane przysłowia i frazeologizmy – świat Kaszubów upiększają i uwznioślają, słabo oddając realia ich kultury materialnej i duchowej”, choć przypisywał to głównie doborowi informatorów: „Ramùlt zgromadził – poza kaszubskimi z innych źródeł – słownictwo mało charakterystyczne dla wsi, co wynikiem doboru informatorów, przeważnie inteligentów (duchownych i nauczycieli, często pochodzących nie z tej okolicy, w której ich Ramùlt zastał)” – J. Treder, *Ramùlt i jego słownik*, [w:] S. Ramùlt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalil i znormalizował J. Treder, s. 448–449. Wydaje się jednak, że źródłem „zlekceważenia” realiów wiejskich i „nadreprezentacji” realiów z zakresu kultury wysokiej w tym słowniku było również wyobrażenie Ramùlta na temat obrazu świata „stosownego” dla języka literackiego.

w *Kaszëbsczim słowôrzu normatiwnym* Eugeniusza Gołąbka¹². Na obiekt opisu wybraliśmy oparty na zawartości obu słowników językowy obraz książki, stanowiącej od dawna symbol kultury elitarnej, ale znany też kulturze ludowej.

Słownik Ramulta notuje wyraz *ksążka* i jego współrdzenny synonim *ksāga* około 40 razy, natomiast w słowniku Gołąbka wyraz *ksążka* i jego współrdzenne synonimy *ksāga*, *knéga* i *knéżka* zostały użyte około 80 razy.

Ze względu na różne typy powodów, dla których wyraz *ksążka* lub jego współrdzenne synonimy *ksāga*, *knéga* i *knéżka* znalazły się w słowniku, możemy podzielić występujące w obu słownikach wzmianki o tym desygnacie na sześć typów. W obu słownikach występują: 1) wyrazy hasłowe należące do gniazda słotwórczego rzeczownika *ksążka*, takie jak *ksāga*, *ksążeczka* czy *ksāgarnia*; 2) użycia wyrazu *ksążka* w materiale ilustracyjnym wyrazów hasłowych należących do gniazda słotwórczego i/lub pola semantycznego wyrazu *ksążka*, np. *Nasz ôjc kùpil w ksāgarni kalādôrz* (R I s.v. *ksāgarniô* ‘księgarnia’); *Czëtiwôl jim wszelejaczë ksążczci*. (R I s.v. *czëtiwac* ‘czytywać’); *Ksążczci drëkòwónë sã w drëkarni*. (G s.v. *drëkarniô*); 3) użycia wyrazu *ksążka* w materiale ilustracyjnym wyrazów hasłowych nienależących do gniazda słotwórczego lub pola semantycznego wyrazu *ksążka*, np. *Ksążka leżi na lówce*. (R I s.v. *leżec* ‘leżeć’); *Mùleczkù pòdôj mie tã ksążkã*. (G s.v. *mùlk* ‘umiłowónô osoba (równó: chłop czë bialka / knôp czë dzëwczã)’). Ponadto w kaszubskojęzycznym słowniku Gołąbka wyraz *ksążka* pojawia się: 4) w definicjach wyrazów hasłowych należących do pola semantycznego wyrazu *ksążka*, np. ‘dzelo lëteracczé, pòwiôstka, ksążka itp.’ (G s.v. *dokôz* 2. (neol.)); ‘złączony z drëkòwaniem ksążk’ (G s.v. *drëkarsczci*); 5) w definicjach wyrazów hasłowych i w zdaniach ilustrujących ich użycie, np. ‘pòl. nakład, seria – ò wëdónëch ksążkach’, np. *tegò nôkladu. Ta ksążka wëszla w nôkladze tësãca sztëk*” (G s.v. *nôklôd* (pòlasz.) 1.); 6) w skróconych adresach bibliograficznych wyrazów hasłowych, np. „*bùfel* 2. TR, EG (bibl. Knéga Psalmów) pòl. bawól””; 7) w przykładach wyrazów zawierających morfemy, którym poświęcono odrębne artykuły hasłowe, np. „*-żczci* [sic!] – przërostk 1. rzeczowników zdrobnialëch, np. *te ksążczci, ti ksążczci, do ti mrzëczci*, (ale: *te lëszczci, z ti lëszczci – òd: lëszka; krëszczci - òd: krëszka*)”.

Obraz książki wylaniający się z analizy użyć wyrazu *ksążka* i jego współrdzennych synonimów w kontekstach należących do siedmiu wyróżnionych wyżej grup, a zwłaszcza z analizy użyć wyrażen i zdań należących do trzeciej grupy, jest stosunkowo bogaty i zróżnicowany.

W zdaniach ilustrujących użycie wyrazów hasłowych nienależących do pola semantycznego wyrazu *ksążka* wyraz ten często występuje w obu słowni-

¹² Por. M. Cybulski, *Obraz Gdańska w słownikach kaszubszczyzny literackiej*, [w:] *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, pod red. M. Świącickiej, Bydgoszcz 2008, s. 179–192.

kach jako jeden z typowych przykładów przedmiotów fizycznych, które przede wszystkim zajmują określone miejsce w przestrzeni, np. *Ksążka leży na łówce*. (R I s.v. *leżec* ‘leżeć’), i są przenoszone (przekładane) z jednego miejsca na inne, np. *Te ksążczy są terô ùklôdoné, jak skùńczimë je ùkladac, tej bądq ùłożoné*. (G s.v. *ùklôdony* ‘jesz nie ùłożony’), *Mùleczkù pòdój mie tã ksążkã* (G s.v. *mùlk* ‘ùmilowónô osoba (równy: chłop czë bialka / knôp czë dzëwczã)’), *Z pògardlëwq minq wzãla tã ksążkã w rãkã i pòložëla nazôd na stole* (G s.v. *pògardlëwi* ‘zgardlëwi || wzgardlëwi’), a także gubione, np. *Dzeczë zarzuczëlë mie tã ksążkã* (R I s.v. *zarzëcëc* ‘zarzucić’). Jak innym przedmiotom fizycznym *ksążkòm* przysługuje ogólna charakterystyka przestrzenna, tj. rozmiar, np. *knëga, wiôlgô ksążka* (G s.v. *ksãga*); *To je baro wiôlgô ksãga*. (R I s.v. *ksãga* ‘księga’), i czasowa, tj. wiek, np. *Ôn pòd ùstrzechã zanurkòwól w tã skrzëniã i wëjimnqł z ni stòré ksążczy*. (G s.v. *zanurkòwac* ‘pòl. zanurkować’). Ponadto *ksążczy* są ukazane jako przedmioty wartościowe, bywają bowiem obiektem zakupu, np. *Jô jem kùpil tã ksążkã we Gduńskù. Ôni kùpijq wiele ksążk* ‘oni kupują wiele książek’ (R I s.v. *ksążka* zdr. od *ksãga* ‘książka’), a także dawania w prezencie, np. *Ta ksążka, co ksądz mie pòdarowól, miała taczì òdbët, że szla z rãczy w rãkã*. (G s.v. *òdbët* 2. ‘pòbiér, pòl. powodzenie’), *Jô te mòje ksążczy przëdzrçól i niejedne mògã kòmùs òddac*. (G s.v. *prëdzrçec* ‘pòl. przejrzeć’). *Ksążczy* bywają też oceniane ze względu na przynoszony przez nie pożytek, por. *nieùżëtecznô ksążka* (R I s.v. *ùżëteczny* ‘użyteczny’). Wystąpienie książek w funkcji typowych przedmiotów fizycznych świadczy o ich istotnej roli w świecie kreowanym na kartach słowników kaszubszczyzny literackiej, przede wszystkim o tym, że stanowią w tym świecie dobrze znany przedmiot codziennego użytku.

W obu słownikach literackiej kaszubszczyzny *ksążka* pojawia się również jako przedmiot fizyczny o cechach swoistych. Miejscami, gdzie przechowuje się *ksążczy*, są zatem przede wszystkim *pòlëca*, np. *Ta ksążka je przëłożonô na jinq pòlëcã*. (G s.v. *prëłożony* 1. w znac. przëdówn.), *skrzënia*, np. *Ôna mô w skrzëni wiele taczich ksążeczck*. (R I s.v. *ksążeczka* zdr. od *ksążka* ‘książeczka’), *Ôn pòd ùstrzechã zanurkòwól w tã skrzëniã i wëjimnqł z ni stòré ksążczy*. (G s.v. *zanurkòwac* ‘pòl. zanurkować’), a także *torba*, np. *Jô mù to wpakujã te ksążczy w torbã*. (G s.v. *wpakòwac* ‘włòżëc cos w torbã abò władowac na fòrã paczkã, skrzëniã itp.’). Na uwagę zasługuje fakt, że są to miejsca, gdzie przechowuje się książki w kulturze tradycyjnej, a w wypadku skrzyń – nawet w dawnej kulturze tradycyjnej. Swoisty charakter ma też obraz handlu książkami, szczególnie bogaty w słowniku Ramulta, który notuje wyraz *ksãgòrz* ‘księgarz’ i jego 4 derywaty: *ksãgarsczy* ‘księgarski’ (z cytatem: *sklep ksãgarsczy*); *ksãgarstwò* ‘księgarstwo’ (z cytatem: *Na ksãgarstwì zrobil znaczny majãtk*), *ksãgòrka* ‘właścicielka księgami’ i *ksãgarniò* ‘księgarnia’ (z cytatem: *Nasz òjc kùpil w ksãgarni kalãdòrz*). Tradycyjny obraz sprzedawcy książek jako indywidualnego księgarza (a nie np. wielkiej hurtowni księgarskiej) znaj-

duje uzupełnienie w tradycyjnym obrazie klienta, gdyż zakupu książek w świetle tego słownika dokonuje w mieście nauczyciel, np. *Pón szkólny przewiózl te ksążczy z miasta* (R I s.v. *przewiezc* ‘przywieźć’). Mniej uwagi poświęca rynkowemu aspektowi funkcjonowania książki w społeczeństwie słownik Gołąbka, zawierający tylko hasło *ksāgarniō* ‘króm z ksążkama’. W obu słownikach wspomina się natomiast o tym, że *ksążka* może być przedmiotem pożyczania, por. *Pòżeczè mie twòje ksążczy do mòdleniō* (R I s.v. *ksążka zdr.* od *ksāga*, ‘książka’), *Pòżeczisz tē mie tã ksążkã?* (G s.v. *pòżeczèc*). Jednak o ile w słowniku Ramułta *ksążkã* pożyczają się od *ksādza*, por. *Mie ksądz pòżeczil te ksążczy* (R I s.v. *pòżeczèc* ‘pożyczyć’), to w słowniku Gołąbka znajdziemy również nazwę instytucji zajmującej się wypożyczaniem książek, por. *ksążnica* (pòlasz.) ‘biblioteka’ (G).

Ksążczy mają też własną, choć niepełną charakterystykę czasoprzestrzenną. W słowniku Ramułta skupia się ona na negatywnych aspektach długiego posiadania i/lub użytkowania *ksążczy*, może ona bowiem być zakurzona, por. *ksążka pòkrētō prochã* (R I s.v. *proch* 1. ‘proch, pył’), a także podarta, por. *Przedzartō ksążka* (R I s.v. *przedzèc* ‘przedrzeć’), *Czile kartków mia w ksążce pòwèdzartē* (R II s.v. *pòwèdzèc* ‘powydzierać’). W świetle słownika Gołąbka w książce również może brakować kartek, ale w efekcie wady powstałej na etapie produkcji, por. *Biěj, wēmieni tã ksążkã na jinszą, bō w ti felėje pōrã strón* (G s.v. *wēmienic* 1. ‘zamienić, mieniać’). Gołąbek zwraca też uwagę na specyficzną budowę książki, o czym świadczy obecność w tym słowniku hasel *òbłōdka* // *òbkłōdka* ‘ò. ksążczy’, a zwłaszcza *ramē* 2. ‘granicę, òbramówanie’ (z cytatem: *W ti ksążce kòzdō regùlka je òtoczonō ramkama, zebē sã rzucala w òczē*).

Głównie w słowniku Gołąbka *ksążka* jako specyficzny przedmiot fizyczny została scharakteryzowana ze względu na sposób, w jaki jest produkowana. Drukowanie książek opisuje się w tym słowniku przede wszystkim w definicjach wybranych wyrazów hasłowych, por. *drėkarsczy* ‘złączony z drėkòwanim ksążk’ (z przykładami użycia w wyrażeniach: *farwa drėkarskō, drėkarsczē maszinē, drėkarsczē rzemiāslo*), *malonakladowi* (pòlasz.) ‘ò wèdówkù ksążk: wèdóny w mōlim nōkladze, krótkòserijny’, *wiōlgònakladowi* (pòlasz.) ‘ò wèdówkù ksążk; wèdóny we wiōldzim nōkladze’ (z przykładami użycia: *wiōlgònakladowē wèdaniē, wiōlgònakladowō seria*), *swieżowèdóny* ‘nowòwèdóny, ò ksążce: dopièrkù le wèdóny, swiēzi’ (z przykładem użycia: *swiēzowèdónō ksążka*). O procesie druku informują również artykuły hasłowe, w których wyraz *ksążka* występuje zarówno w definicjach, jak i w przykładach użycia, por. *Ksążczy drėkòwónē sã w drėkarni* (G s.v. *drėkarniō*), *Ta ksążka wèszla w nōkladze tēsqa szèk* (G s.v. *nōklōd* (pòlasz.) 1. ‘pòl. nakład, seria - ò wèdónèch ksążkach’), *nowòwèdónō ksążka* (G s.v. *nowòwèdóny* ‘niedòwno / prawie le terò wèdóny, swiēzowèdóny’), *Wèdówkã kaszėbszczich ksążk zajimalo sã przódē le Zrzeszeniē* (G s.v. *wèdówk* 2. ‘wèdówanie ksążk’). W słowniku

Ramulta o druku książek wspomina się natomiast sporadycznie, por. *Je téz pôrã ksążk kaszëbsczich drëkòwónëch*. (R I s.v. *drëkòwac* ‘drukować’). Z kolei w słowniku Gołąbka rzadko pojawiają się wzmianki o komputerowej redakcji książek, por. *Kompüter ùmòżlëwìł czlowiekòwi ò wiele chùtczészé i wëgò-dniészé redagòwanie ksążk*. (G s.v. *ùmòżlëwic*, *ùmòżlëwìac* ‘ułatwić, dać / stworzyć możliwość // -tã, pòl. umożliwić, umożliwiać’).

Ukazanie *ksążk* jako przedmiotów fizycznych o swoistych cechach dopełnia zatem obraz książki jako przedmiotu dobrze znanego w opisywanej kulturze. W słowniku Ramulta jest to kultura tradycyjna w wersji z końca XIX wieku (ze względu na wyeksponowanie roli starych książek), łącząca cechy kultury miejskiej (ze względu na obraz księgarń) i wiejskiej (ze względu na obraz skrzyń jako miejsca przechowywania książek), w słowniku Gołąbka natomiast kultura eklektyczna, łącząca cechy tradycyjne (ze względu na obecność motywu skrzyni z książkami) i współczesne autorowi (ze względu na wyeksponowanie procesu druku i istnienia bibliotek, brak wyeksponowania roli indywidualnego handlu książkami, a także zwrócenie uwagi na komputerową redakcję książek i *ramë*, elementy charakterystyczne dla książek końca XX w.).

Zarówno w *Słowniku języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramulta, jak i w *Kaszëbsczim słowòrzu normatiwnym* Eugeniusza Gołąbka *ksążka* została scharakteryzowana również jako tekst kultury, czyli *dokòz* 2. (neol.) ‘dzelo lëteracczé, pòwiòstka, ksążka itp.’ (G s.v. *dokòz*).

W obu słownikach literackiej kaszubszczyzny *ksążka* występuje w tym znaczeniu przede wszystkim jako stereotypowy, najczęstszy przedmiot lektury, por. *Czëtìwòł jim wszelejaczé ksążczì*. (R I s.v. *czëtëwac* ‘czytywać’), *Doczëtòj ksążkã do kùńca* ‘doczytaj książkę do końca’. (R I s.v. *doczëtac* ‘doczytać’), *Mie z ti ksążczì òstatlë do przeczëtaniò le kùńcowé stronë* (G s.v. *kùńcowi* ‘ostatny, ten, co je przë kùńcu / òstatkù’), *Jò tã ksążkã przezdrzòł, ale dokładno ji nie czëtòł* (G s.v. *przezdrzec* ‘pòl. przejrzeć’).

Opisu i oceny czytania książek dokonuje się na kartach tych słowników przede wszystkim poprzez charakterystykę ich czytelników. Już przez Ramulta czytanie książek na Kaszubach (dzięki użyciu w zdaniu wyrażającym tę opinię zaimka *tu*) zostało zaliczone do zjawisk stosunkowo powszechnych, por. *Tëch czëtòczy òd tëch ksążków, co te ksążczì czëtają, tu je wicy* (R II s.v. *czëtòcz* ‘czytelnik’), co służy pozytywnemu wartościowaniu kultury kaszubskiej. Stereotypowymi czytelnikami książek są też jednak na kartach słownika Ramulta – jak w kulturze ludowej – Żydzi, por. *Zëdë cos w ksążkach lëzowalë*. (R II s.v. *lëzowac* ‘czytać’). Ludowe korzenie ma też wyeksponowanie w tym słowniku motywu modlitwy z *ksążczì*, por. *pelnìa Mòdlil sã z lacyńszci ksążczì*. (R I s.v. *lacyńszci* ‘łaciński’), *Pòżëczë mie twòje ksążczì do mòdleniò* (R I s.v. *ksążka zdr.* od *ksãga*, ‘książka’). Informację o tym, że czytanie książek może stanowić hobby, przynosi dopiero słownik Gołąbka, por. *Òn mò taczégò swòjégò fimla / òn mò dostóné taczégò fimla z tim czëtaniem ksążk / z tima gòłąbkama / chòdzenim na rëbë, że gò nic jinégò nie òbchòdzy* (G s.v. *fimel*

(niemcz.) ‘faks, wërgel, nôwart, zagranie, dzywnô znâta, dzëwactwò’). Również dopiero w tym słowniku znajdziemy opinię, że miernikiem wartości książki jest jej popularność wśród czytelników, por. *Ta ksążka, co ksądz mie pòdarowól, miała taczi òdbët, że szła z rãczy w rãkã* (G s.v. òdbët 2. ‘pòbiér, pòl. powodzenie’). Motyw czytania książek sprzyja zatem połączeniu w obrazie kultury kaszubskiej elementów odwołania do jej tradycji z elementami współczesności i nowoczesności.

Niewiele miejsca poświęcają natomiast autorzy analizowanych słowników kaszubszczyzny literackiej twórcom tekstów książek. W słowniku Gołąbka znalazła się tylko pojedyncza wzmianka na ten temat, por. tylko *pisôrz* ‘przódë: òrt ùrzãdnika, dzys, colemało: ùtwórca piszący ksążczy’ (G). Z kolei w słowniku Ramulta występują w związku z tym motywem interesujące akcenty osobiste¹³, por. *Jô jem sã tak nierôz zmarachòwól pisanim ti ksążczy pò nocach, że mi rãce mólklë* ‘tak się nieraz utrudziłem pisanem tej książki po nocach, że mi ręce drętwiały’ (R I s.v. *mólknąc* ‘zwiśać, opadać na dól (z powodu zmęczenia itp.), drętwieć’), *Pisôrz ti ksążczy bël niedòwno na Kaszëbach*. (R I s.v. *pisôrz* 3. ‘autor’).

Funkcję wartościującą wobec kultury kaszubskiej pełnią natomiast – niezbyt wprawdzie częste – informacje o czasie i miejscu czytania książek. Zawarte w słowniku Ramulta zdanie *Tak pëzglcë w ksążkach, dożdól rena* ‘tak siedząc w książkach, doczekał rana’ (R I s.v. *pëzglëc* ‘gmerać, zajmować się czym mozolnie, siedzieć w czym (przenośnie), grzebać’) może być odczytane jako potwierdzenie istnienia w społeczności kaszubskiej inteligencji (świadczy o tym przeglądanie przez anonimowego bohatera zdania wielu książek jako antidotum na bezsenność). Również obecność w słowniku Gołąbka nazwy miejsca, gdzie się czyta książki, może być potraktowana jako swoista miara rozwoju kulturalnego Kaszub, por. *czëtelnio* ‘jizba / zala (np. w bibliotece, gdzie sã czëtiwò ksążczy)’ (G).

O wzroście roli *ksążczy* w krajobrazie kulturowym Kaszub w ciągu stu lat pomiędzy powstaniem słowników Ramulta i Gołąbka świadczy natomiast to, że tylko w słowniku Gołąbka została scharakteryzowana – i to stosunkowo dokładnie – budowa *ksążczy* jako tekstu. Autor *Kaszëbsczëgò słowôrza normatiwnëgò* wymienia następujące elementy struktury *ksążczy*: *titul // titel // nôdpis*, por. *Film miól titul / ksążka miała titul / bëła / wësza pòd titulã (pòd nôdpisã): „Popioły”* (s.v. *titul* (pòlasz.) // *titel* ‘nazwa ùtwòru (filmù, ksążczy, artikla, dokòzu teatralnëgò’), *To bëło napisóné w taczi ksãdze „Ziben (sieben) Mózes Buch”* (Sódmò Knëga Mòjżesza) (G s.v. *Mòjżesz* (pòlasz.) // *Mózes* (niemcz.) // *Mózesz* ‘miono pòl. Mojżesz’), *glówny tekst i przëpisczi*, por. *W ksążce pòd glównym tekstã sã przëpisczi wëjasniwajacé* (G s.v. *przëpisk*

¹³ Pisze o tym również J. Treder w omówieniu słownika Ramulta: „Ciekawe są cytaty odnoszące się do autora i powstawania jego dzieła” – J. Treder, *Ramult i jego słownik...*, s. 449.

‘dopisk, òdnosnik’), *wstãp*, por. *To je wstãp do ksãżczy*. (G s.v. *wstãp* 1. ‘przedmòwa’), *rozdziel // rozdôl // dzél*, por. *Móm przeczëtóné dopièrkù trzë rozdiele ti ksãżczy*. (G s.v. *rozdziel // (pòlasz.) rozdôl* ‘dzél ksãżczy’), *W pierszych dzélach ti ksãżczy...* (G s.v. *dzél* 1. ‘czãsc, czãstka, part, czãd’), a takzë *dalszi cyg*, por. *Ta pòwiòstka / sprawa / ksãżka mò jesz dalszi cyg... / ni miała dalszégò cëgù*. (G s.v. *dalszi cyg* (pòlasz.) ‘pòl. ciãg dalszy’). W słowniku Ramulťa znajdujã sië natomiast tylko ogòlne informacje o zawartości treściowej *ksãżczy*, por. *Jaczëz to pëszné pòwiòstczy sã w ti ksãżeczce!* (R I s.v. *ksãżeczka* zdr. od *ksãżka* ‘ksiãżeczka’), *Òna mie pòwiòda tresc ti ksãżczy* (R I s.v. *tresc* ‘treść, osnowa’).

Pozytywnemu wartościovaniu kultury kaszubskiej w słownikach kaszubszczyzny literackiej słuzy takzë ukazywanie *ksãżk* jako przedmiotów obecnych w tej kulturze od dawna, o czym świadczy z jednej strony zdania informujãce o przechowywaniu i czytaniu przez Kaszubów *stòrich ksãżk*, por. *Òn pòd ùstrzechã zanurkòwòl w tã skrzëniã i wëjimnãl z ni stòré ksãżczy*. (G s.v. *zanurkòwac* ‘pòl. zanurkòwac’), *Òna to gwës w tëch stòrëch ksãżkach wëczëta* (R I s.v. *wëczëtac* ‘wyczytaç’), z drugiej strony – przestarzãle nazwy *ksãżczy* zapisane w słowniku Gołãbka, czyli formy tego wyrazu z oboczniã, dawnã postaciã rdzenia, por. *knëga // knëga* ‘ksãga, ksãżka’ i *knëzka* (przestarz.) ‘ksãżka’.

Kształtowaniu obrazu kultury kaszubskiej słuzy takzë słownikowa charakterystyka funkcji lektury ksiãżek. Najpelniej wyrażajã jã nazwy gatunkowe. W obu słownikach pojawiły sië wyrazy: *elementòrz // elementòrz // ksãżka abecadlowa*, por. *Elementòrz, czëlë ksãżka abecadlowò*. (R I s.v. *abecadlowi* ‘abecadlowy’), *elementòrz // -ehnt-* ‘ksãżka do ùczbë czëtaniò i pisaniò’ (G); *piesni(ò)k // piesniowò ksãżka*, por. *piesniowò ksãżka* (R II s.v. *piesniowi* ‘obejmujãcy pieśni’), *piesnik // piesniòk* ‘spiëwnik, ksãżka z tekstama piesni’ (G); *ksãżeczka do mòdlenia // mòdlitewnik*, por. *Ksãżeczka do mòdleniò* (R I s.v. *ksãżeczka* zdr. od *ksãżka*, ‘ksiãżeczka’), *To je katéchizm ë ksãżka do mòdleniò* (R I s.v. *katéchizm* ‘katechizm’), *Jò sã nauczil ti piesni z tegò mòdlëtewnika* (G s.v. *mòdlëtewnik* ‘ksãżeczka z mòdlëtwama’), a takzë *ksãdzi rodowé*, por. *To je w ksãgach rodowëch, czëlë metrëkach zapisóné* (R I s.v. *rodowi* ‘rodowy’), *To je w ksãgach rodowëch czëlë w mãtrëkach zapisóné* (G s.v. *rodowi* ‘doticzãcy rodu / rodzëznë’). Tylko w słowniku Ramulťa znalazła sië wzmianka o takich *ksãżkach*, jak: *kòscelnò ksãga // mszòl*, por. *kòscelnò ksãga, czëlë mszòl* (R I s.v. *mszòl* ‘mszal’), *kòscelnò ksãga* ‘mszal itd.’ (R I s.v. *ksãga* ‘ksiëga’); *ksãżka kùcharskò* (R I s.v. *kùcharsci* ‘kucharski’), a takzë nienazwana wprost *ksiãga rachunkowa*, por. *Kòzdoroczne wëdateci wpisëjã sã do ksãdzi*. (R I s.v. *kòzdoroczny* ‘coroczny, roczny’). Natomiast tylko w słowniku Gołãbka mowa o takich gatunkach *ksãżk*, jak: *herbòrz* ‘ksãżka ze spisã herbów’ (z cytatem: *W herbarzu mòzëmë so òbezdrzec òbròzeczci herbów szlachecczych i przeczëtac jich òpisë*); *pòdrãcznik // ksãżka*

szkòłowô // ùczbòwô, por. *pòdrãcznik* (pòlasz.) ‘ksążka szkòłowô, pòl. podręcznik’, *Szkòłowé przibòrë*, np. *pióro*, *òlówk / blyfk*, *krédcezi*, *gùmka do mazaniô*, *zesziwcezi*, *ksążcezi*, *lënika*, *cyrkel*, *ekerka*, *kątomierz* (G s.v. *przibór* ‘rzecz (statk, sprzãt, nôrzãdzé)’), *Szkòłowé ksążcezi / lawë / lówcezi / przibòrë / przedmiotë*. (G s.v. *szkòłowi* ‘doticzący szkòlë, pòl. szkolny’); *ksążka naukowô // na tematë nôùkòwé // ùczbòwô*, por. *Jegò ksążcezi na tematë nôùkòwé są baro cenioné przez szpecjalistów*. (G s.v. *ceniony* (pòlasz.) ‘ùwòżony, achtiony’), *nôùkòwô teoriô / hipoteza / pròcô || robòta; nôùkòwé zajãcé; nôùkòwébadania / teorie / ksążcezi / wëkladë / institutë / spòsobë / blãdë / pròcë* (G s.v. *nôùkòwi* ‘ùczbòwi, ùczali’), *To są ùczbòwé problemë / ksążcezi / spiérczi / dokòzë* (G s.v. *ùczbòwi* ‘nôùkòwi’), *monograficznô ksążka* (G s.v. *monograficzny*), *pòradnik* ‘ksążka z pòradama’ (z przykãdem użycia: *Pòradnik lékarszi*). Charakterystyka gatunkowa ksiãżek nieco bogatsza jest zatem w słowniku Gołãbka, przede wszystkim dzięki wymienieniu tu ich odmian dydaktycznych i naukowych, co sprzyja podnoszeniu prestiżu jãzyka¹⁴ i zarazem odzwierciedlanego w tym jãzyku świata. W obu słownikach dominujã jednak gatunki zwiãzane z życiem religijnym, których obecnośc – podobnie jak obecnośc dawnych gatunków dydaktycznych – sprzyja budowaniu poczucia łącznoścì kultury wspòczesnej z dawnã kulturowã ludowã.

O funkcji *ksążk* informujã w słowniku Ramulta struktury składniowe typowe dla jãzyka potocznego i gwary. Sã to przede wszystkim zdania szczegòłowe opisujãce spòsòb korzystania z nich przez czytelników. Z *ksążk* w świetle tego słownika przede wszystkim można siã modlić, por. *Mòdlil sã z lacyñszi ksążcezi* (R I s.v. *lacyñszi* ‘łaciñski’), a takżë dowiedzië siã czegòs, por. *Òn wiedno w ksãgach sztukò* (R I s.v. *ksãga* ‘księga’), *Òn sã naczëtòł mądrëch ksążk* (R I s.v. *naczëtac sã* ‘naczytaã siã’), *Òna to gwës w tëch stòrëch ksążkach wëczëta* (R I s.v. *wëczëtac* ‘wyczytaã’). Charakter oceny ogòlnej ma zawarte w tym słowniku obrazowe przysłowie na temat nieprzydatnoścì ksiãżki dla człowieka głupiego, por. *Łësémù grzebiëñ, glëpémù ksążka* (R I s.v. *łësy* ‘łysy’). W słowniku Gołãbka rolë *ksążk* opisujã natomiast struktury typowe dla jãzyka literackiego. Sã to przede wszystkim podkreślajãce wartoścì wiedzy ksiãżkowej aforyzmy, por. *W ksążkach je czerpiskò mądroscë* (G s.v. *czerpiskò* ‘zdròj, kòpalniô’), *Czëtanië mądrëch ksążk wpliwò zapładniajãco na intelekt człowieka* (G s.v. *zapładniajãco* (pòlasz.)); nie tylko ich tematyka, lecz równieñ forma jãzykowa (metaforyka, słownictwo ksiãżkowe) służã budowaniu prestiżu kaszubskiego jãzyka literackiego. Podobnã funkcjã pełniã skrzydlate słowa autorstwa Adama Mickiewicza, przejęte przez Gołãbka z polskiej epopei narodowej, por. *Żebë të ksążcezi trafiłë pòd strzechë (do chëczi), ale nië na pòd ùstrzechë...* (G s.v. *strzecha*).

¹⁴ J. Zieniukowa, *Pojëcie aksjologiczne „prestiz” a spòleczna sytuacja jãzyków mniej używanych – casus lużyczyzny i kaszubszczyzny*, [w:] *Jãzyki mniejszoścì i jãzyki regionalne...*, s. 79–100.

Szczegól­ną rolę w słownikach literackiej kaszubszczyzny pełnią wzmianki o książkach kaszubskojęzycznych. W słowniku Ramul­ta wspomina się o nich ogólnie w zdaniu *Je téż pôrã ksążk kaszëbszczich drëkòwónëch* (R I s.v. *drëkòwac* ‘drukować’), natomiast konkretnym tytułem zwierającym wyraz pochodny od wyrazu *ksążka* jest tu „*Ksążeczka dlô Kaszëbów*” (tytuł jednej z broszur dra Ceynowy) (R I s.v. *ksążeczka* zdr. od *ksążka* ‘książeczka’). Przywołanie tytułu utworu ojca literatury kaszubskiej stanowi jeden ze środków kształtowania tożsamości etnicznej, znane utwory literackie należą bowiem do „znaków identyfikacyjnych, które pozwalają odróżniać swoich od obcych”¹⁵. W krąg szerszej tradycji kulturowej, mianowicie w krąg uniwersalnej kultury judeochrześcijańskiej wpisują natomiast kulturę kaszubską wzmianki o łacinie jako języku modlitwy z *ksążk* w słowniku Ramul­ta, por. *Mòdlil sã z łacyńszci ksążczci*. (R I s.v. *łacyńszci* ‘łaciński’), a także odwołania do Biblii w słowniku Gołąbka, por. np. „*büfel* 2. TR, EG (bibl. Knëga Psalmów) pòl. bawól”.

Ukazane w niniejszym artykule użycia wyrazu *ksążka* i jego współr­dzen­nych synonimów w *Słowniku języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramul­ta oraz w *Kaszëbsczim słowòrzu normatiwnym* Eugeniusza Gołąbka po­kazują, jak autorzy słowników literackiej kaszubszczyzny poprzez przemyślany dobór kontekstów tych użycić subtelnie, ale skutecznie modelują językowy obraz świata i zarazem obraz odzwierciedlającego go języka oraz obsługiwanej przez ten język kultury. Szczególnie wyraźnie sposób funkcjonowania tego wyrazu w analizowanych słownikach ilustruje, jak włączenie do tych słowników róż­nych środków formalnych (leksykalnych, morfologicznych, składniowych, ga­tunkowych) odzwierciedlających zarówno fragmenty kultury ludowej, jak i kul­turey wysokiej pozwala kreować poliwalencję kaszubszczyzny, polegającą „na zdolności języka do wypowiedzania myśli na różnych społeczno-kulturowych poziomach komunikacji językowej i w różnych stylach funkcjonalnych”¹⁶.

Rozwiązanie skrótów:

G: Gołąbka E., 2005, *Kaszëbszczi słowòrz normatiwny*, Gdańsk

R I: Ramul­ S., 1983, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków

R II: Ramul­ S., 1993, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, cz. II, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków

¹⁵ B. Szacka, *Czas przeszły – pamięć – mit*, Warszawa 2006, s. 51.

¹⁶ J. Zieniukowa, *O badaniach nowych, wprowadzonych pod koniec XX wieku, form komuni­kacji w języku kaszubskim*, [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2001, s. 261.

Ewa Rogowska-Cybulska, Marek Cybulski

Das Bild des Buches in zwei Wörterbüchern der literarischen kaschubischen Sprache (von S. Ramułt und E. Gołąbek)

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel der vorliegenden Ausarbeitung besteht in der Darstellung von einem Weltbild, welches im Laufe des Entstehungsprozesses der literarischen Sprachart in den Wörterbüchern der kaschubischen Sprache kreiert wurde. Als Beispiel werden hier die Verwendungen vom Lexem „ksążka“ („das Buch“) und seinen gleichstämmigen Synonymen genannt. Zur Grundlage der Analyse wurde dabei das Sprachmaterial aus zwei Wörterbüchern gewählt: *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* von Stefan Ramułt, gesammelt und normalisiert von Jerzy Treder (herausgegeben 2003 in Gdańsk nach den Auflagen von der Akademie des Könnens aus dem Jahre 1893 und der Polnischen Akademie des Könnens aus dem Jahre 1993); und *Kaszëbsczi słowôrz normatiwny* von Eugeniusz Gołąbek (herausgegeben in Gdańsk im Jahre 2005).

Die sprachliche Analyse von Verwendungen des Wortes *ksążka*, dessen Designat zum Symbol der höheren Kultur wurde, aber auch in der Volkskultur bekannt ist, diente zur Beschreibung vom Weltmodell, welches von den Verfassern der Lexika der literarischen kaschubischen Sprache gebildet wird. Dieses Weltbild widerspiegelt sich in der Sprache und der entsprechenden Kultur. Verschiedene Funktionsweisen des erforschten Lexems zeigen genau, wie eine durchdachte Wortwahl und diverse Verwendungskontexte (z.B. lexikalischer, morphologischer, syntaktischer und genrespezifischer Art) nicht nur einige Fragmente der Elite- und der Volkskultur widerspiegeln, sondern auch die Polivalenz der kaschubischen Sprache bilden lassen.